

دانشگاه علامہ طباطبائی
دانشکده‌ی روانشناسی و علوم تربیتی
دانشکده‌ی روانشناسی و علوم تربیتی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش

تبیین الگوی تربیت عرفانی از منظر
امام حسین (ع)
با تأکید بر دعای عرفه

استاد راهنما : دکتر سعید بهشتی

استاد مشاور : دکتر حسن ملکی

استاد داور : دکتر اسکندری

محقق : محمد جواد مکرّم سائل

تاریخ دفاع : شهریور ۹۰

تقدیم

به حضرت دوست

آنکه سرآغازمان از او و سرانجاممان نیز ختم به اوست .

به لطیف ترین گوهر عشق و ایمان و احساس ، مادرم ؛

که هرآنچه از عنایات حضرت دوست نصیب گشته ، در پرتو نفس گرم و هدایتگر

که همانا ، بی منت مربی نیکوست

و دیربست که رحل اقامت گزیده در جوار رحمت دوست

به پدرم ، که امیدم ، همچنان تنعم از سایه ی مهرپرور

و هدایت ولایت مدارانه و خداجویانه ی اوست

حمد و سپاس مر خدای را که بدین موهبت ، کرامتم فرمود

و درود ، اولیاء گرامش از خاتم الرسل (ص) تا مصلح کل ، را

که زبانه ی شعله ی عشق و ارادتشان ،

هم از تفضل و مکرمت حضراتشان ، همواره متصور و جاری و ساری است

در سراپای این وجود

تقدیر از هدایت عالمانه و مشفقانه ، جناب آقای دکتر سعید بهشتی ،

استاد محترم راهنما که بر این توفیق رهبرم بود

تشکر از جناب آقای دکتر حسن ملکی ، که با مشاورت مهربانانه استادی ،

این تلاش را یاور بود

سپاس از مساعدت استاد محترم داور جناب آقای دکتر اسکندری که قبول زحمت فرمود

جا دارد به رسم ادب و شکر تلمذ ، سپاس گذارم ، مراتب استادی استادان ارجمند

سرکار خانم دکتر فیاض و سرکار خانم ابراهیمی قوام را

که منش بزرگوارانه و افاضات علمی ایشان در دروس مرتبت با تحقیق ، هنوز در خاطر بود .

کلید واژگان : الگو - تربیت - عرفان - عرفه - تربیت عرفانی

باحمد و سپاس خدای خالق و مربی ، در این تحقیق با اعتقاد به نقش معرفت در کیفیت و کمال عبادت ، و فضیلت "معرفه الله" ، به عنوان "اعلی المعارف" ، در مسیر عبودیت سبحان ، به تحقیق در حوزه ی **تربیت عرفانی** ، پرداخته شده است . از آنجا که "تربیت" امری ربّانی ، و تربیت عرفانی ، دائر بر شناخت ذات و صفات پروردگار متعال است ، برای دریافت تعریف الگوی عملی تربیت عرفانی ، این تحقیق ، به دنبال نسخه ی عرفانی مبتنی بر تعالیم وحی ، و منبعث از الهامات ربّانی اولیاء الهی ، بر ژرفای دعای سرشار از گوهر ناب عرفان عرفه ، معطوف گشته ، و "الگوی تربیت عرفانی را ، از منظر امام حسین (ع) با تأکید بر دعای عرفه " به عنوان مسئله ی اصلی تحقیق ، در آئینه ی تجلیات ضمیرنورانی ، و افاضات آن الگوی کمال عرفانی ، و وجود تربیت یافته ی اعلا ربّانی، و دربیانات گرانبها ، و تصویرزیبا و جامع الاطراف ذات و صفات خداوند در دعا و مناجاتشان ، جستجو شده است .

تربیت ، با الهام از قرآن در فلسفه ی خلقت، همانا آئین بندگی تعریف می شود، و کمال بندگی ، بر اساس سخن حضرت امام حسین (ع)، با تعبیر " إِنَّ اللَّهَ جَلَّ ذِكْرُهُ مَا خَلَقَ الْعِبَادَ إِلَّا لِيَعْرِفُوهُ " ، معرفه الله ، عنوان گردیده است . بنابراین ، با تبیین جایگاه تربیت عرفانی ، برای یافتن پاسخ سؤال اصلی تحقیق ، پنج سؤال فرعی مبنی بر "تعریف تربیت عرفانی ، غایت، اصول ، مراحل و روشهای آن" مورد بررسی قرار گرفته است . تعریف تربیت عرفانی ، با عبارت " فرایند شکوفائی فطرت آدمی در پرتو معرفت به ذات و صفات الهی منضم به بندگی عارفانه و عاشقانه ، از معبر شناخت زوایای وجود انسان ، و آیات و عنایات الهی ، منحصر به الهام و تفضلات رحمانی و هدایت ربّانی " مشخص شده ، و غایت آن ، در راستای تحقق اراده ی متعالی خداوند مبنی بر مقام رفیع خلیفه الهی انسان، با عبارت : "کسب عالی ترین وجه کشف و شهود قلبی در شناخت خداوند ، با کسب " توحید خالص" و "یقینی" ، و نیل به مقام فناء فی الله ، از رهگذر " پی بردن به او از خود او، در پرتو تأسی و معرفت به برگزیدگان او" تعریف گردیده است .

مراحل تربیت عرفانی : " معرفت ؛ توبه ؛ ایمان ؛ یقین ؛ توکل ؛ رضا ؛ تسلیم ؛ تقوی ؛ عبادت ؛ اخلاص ؛ حب الهی ؛ شهود ؛ وصال و فناء فی الله" ، و اصول آن با عناوین : " انحصار عرفان ناب به تفضل الهی ، ابتناء آن بر شناخت حجج الهی ، انطباق هدایتها با قابلیت و تناسب رشد وجودی، و ضرورت ارتقاء ظرفیت وجودی و کمالات مربّی و متربّی " دریافته و ارائه شده است . راهبردهای عملی ، مطلوب بخش نهایی سؤالات تحقیق ، به عنوان روشهای تربیت عرفانی ، با عناوین : " ۱- معرفه النفس ۲ - تدبّر در قرآن ۳ - تهذیب نفس ۴- مداومت و جدیت در عبادت ۵ - دعا ۶ - مناجات با خدا " مشخص و معرفی شده است .

۱ فصل ۱ کلیات پژوهش
۲ ۱-۱-۱- مقدمه
۳ ۲-۱- بیان مسئله
۶ ۳-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق
۱۰ ۴-۱- اهداف تحقیق
۱۰ ۱-۴-۱- هدف کلی
۱۰ ۲-۴-۱- اهداف ویژه
۱۰ ۵-۱- سوالات تحقیق
۱۰ ۱-۵-۱- سؤال اصلی
۱۰ ۲-۵-۱- سوالات فرعی
۱۱ ۶-۱- تعریف واژگان
۱۱ ۱-۶-۱- الگو
۱۱ ۲-۶-۱- تربیت
۱۱ ۳-۶- عرفان
۱۱ ۴-۶-۱- تربیت عرفانی
۱۲ ۵-۶-۱- دعای عرفه
۱۲ ۶-۶-۱- امام حسین (ع)
۱۳ فصل ۲ مبانی نظری و پیشینه ی تحقیق
۱۴ ۱-۲- مقدمه
۱۴ ۲-۲- مبانی نظری
۱۵ ۱-۲-۲- عرفان و مراحل عرفان اسلامی از نظر شهید مطهری
۱۶ ۲-۲-۲- انسان شناسی در عرفان اسلامی
۱۷ ۳-۲-۲- تعریف عرفان و عارف حقیقی

۱۷ ۲-۲-۴- توحید عبادی ، ثمره ی عرفان اسلامی
۱۸ ۲-۲-۶- معرفت عقلانی مقدمه عرفان
۱۸ ۲-۲-۷- حبّ الهی ، جان مایه ی عرفان اسلامی
۱۹ ۲-۲-۸- مقدمات زندگی و سلوک عرفانی
۱۹ ۲-۲-۹- مراتب معروف چهارگانه عرفان
۲۱ ۲-۲-۱۰- ادبیات عرفانی ، مقامات هفتگانه عرفان
۲۴ ۲-۲-۱۱- منازل هفتگانه عطار
۲۴ ۲-۲-۱۲- تجلی "عبودیت" در پرتو فنای فی الله، غایت عرفان ناب الهی
۲۵ جمع بندی و نتیجه گیری
۲۶ ۲-۳- پیشینه ی تحقیق
۲۶ ۲-۳-۱- پایان نامه
۲۸ جمع بندی و نتیجه گیری
۲۸ ۲-۳-۲- مقالات
۳۰ جمع بندی و نتیجه گیری
۳۰ ۲-۳-۳- کتب
۳۲ جمع بندی و نتیجه گیری
۳۳ فصل ۳ روش شناسی
۳۴ ۳-۱- مقدمه

ب

۳۴ ۳-۲- نوع تحقیق
----	----------------------

۳۵ ۳-۳ - روش تحقیق

۳۵ ۳-۴ - روش گرد آوری اطلاعات

۳۶ ۳-۵ - شیوه ی تجزیه و تحلیل اطلاعات

۳۸ فصل ۴ یافته های تحقیق

۳۹ ۴-۱-۱ مقدمه

بخش اول

۴-۲- بررسی سؤال اول تحقیق: مفهوم تربیت عرفانی از منظر امام حسین(ع) با تأکید بر

۴۰ دعای عرفه چیست؟

۴۳ ❖ نتیجه

بخش دوم

۴-۳- بررسی سؤال دوم تحقیق: غایت تربیت عرفانی از منظر امام حسین(ع) با تأکید بر دعای عرفه چیست؟

بخش سوم

۴-۴- بررسی سؤال سوم تحقیق : مراحل تربیت عرفانی از منظر امام حسین(ع) با تأکید بر دعای

۴۷ عرفه چیست؟

۴۸ ۴-۴-۱-۱ معرفت

۴۹ ۴-۴-۱-۱-۱ خداشناسی جامع توحیدی در دعای عرفه

۴۹ الف - توحید ذاتی

۵۱ ب- توحید صفاتی

۵۲ ج - توحید افعالی

۵۳ د - توحید عبادی

ج

۵۳ ۴-۴-۱-۲- مراحل خداشناسی توحیدی

۵۴ ۱- شناخت خدا از آثار و نشانه ها

۵۶ ۲- معرفت شهودی
۵۷ ۴-۴-۲- توبه
۵۸ ۴-۲-۱- زمینه های توبه
۵۹ ۱- احساس قصور و غفلت
۵۹ ۲- آگاهی بر آثار مترتب بر گناه
۵۹ - شک و ریب
۶۰ - رجوع به غیر و طلب رضای غیر خدا
۶۰ - نا امیدی از رحمت خداوند
۶۱ ۳- احساس حضور و نظر خداوند بر اعمال ظاهر و باطن انسان
۶۱ ۴- یقین به مرگ و معاد
۶۲ ۵- اعتقاد به لطف و رحمت خدا
۶۲ ۴-۲-۲- الگوی عملی شرایط و الزامات توبه
۶۲ ۱- ندامت و پشیمانی از قصور و نافرمانی
۶۲ ۲- اداء دین و عزم بر ترک گناه
۶۲ ۳- خوف از عذاب الهی
۶۲ ۴- امید به رحمت و اسعه و مغفرت پروردگار
۶۳ ۵- تضرع انابه بسیار
۶۳ ۶- اعتراف به گناه

د

۶۳ ۷- اقرار به نعمتها و الطاف الهی
۶۳ ۴-۴-۳- ایمان

۶۵ ۴-۴-۴-۴ یقین
۶۷ ۴-۴-۵-۴ توکل
۶۹ ۴-۴-۶-۴ رضا
۷۰ ۴-۴-۷-۴ تسلیم
۷۱ ۴-۴-۸-۴ تقوی
۷۲ ۴-۴-۸-۱-۱ راهبردهای عملی تقوی
۷۲ ۴-۴-۸-۱-۱-۱ استمداد از خداوند برای مصون ماندن از شر شیطان
۷۲ ۴-۴-۸-۱-۲ توجه به آثارگناه
۷۳ ۴-۴-۸-۱-۳ مبارزه بانفس
۷۴ ۴-۴-۹-۴ عبادت
۷۵ عبادت ؛ فلسفه خلقت منتهی به قرب الهی
۷۶ ۴-۴-۱۰-۴ اخلاص
۷۶ ۴-۴-۱۰-۱ مراتب اخلاص
۷۶ ۱- اخلاص در عمل
۷۶ ۲- نیت خالص
۷۷ ۳- توحید خالص
۸۰ ۴-۴-۱۱-۱۱ حبّ الهی
۸۲ ۴-۴-۱۱-۱ مظاهر حبّ الهی
۸۲ ۱- بندگی عاشقانه
۸۲ ۲- بی رغبتی به دنیا

۸۴ شهود ۱۲-۴-۴
۸۶ وصال یار و فناء فی الله ۱۳-۴-۴
۸۷ ۱- جلوه های سلوک عرفانی دروادی وصال ۱۳-۴-۴
۸۷ ۱- مجاهدت و مداومت در خدمت
۸۸ ۲- خوف
۸۹ ۳- رجاء

بخش چهارم

۴-۵- بررسی سؤال چهارم تحقیق : اصول تربیت عرفانی از منظر

۹۳ امام حسین (ع) با تأکید بر دعای عرفه
۹۳ ۴-۵-۱- انحصار معرفه الله به لطف والهام الهی
۹۵ ۴-۵-۲- ابتناء معرفه الله بر شناخت حجج الهی و افاضات و علوم معصومین (ع)
۹۷ ۴-۵-۳- اصل انطباق هدایتها و تکالیف با قابلیت و لحاظ تناسب رشد وجودی
۹۸ ۴-۵-۴- ضرورت ارتقاء ظرفیت وجودی و کمالت عرفانی مربی و متربی

بخش پنجم

۴-۶- بررسی سؤال پنجم تحقیق : روش های تربیت عرفانی از منظر امام حسین (ع) با تأکید

۱۰۰ بر دعای عرفه چیست ؟
۱۰۰ ۴-۶-۱- معرفه النفس
۱۰۱ الف - جلوه های خلقت حکیمانه ی وجود انسان
۱۰۱ ب - نمونه های امداد و یاری رحمانی خداوند در زندگی و رشد جسمانی انسان
۱۰۴ ج - جلوه های تجلی ربوبیت خداوند در کمال معنوی

و

۱۰۵ ۴-۶-۲- تدبیر در قرآن
۱۰۶ ۴-۶-۳- تهذیب نفس
۱۰۶ ۴-۶-۴- مداومت و جدیت در عبادت
۱۰۸ ۴-۶-۵- دعا

۱۰۹ ۴-۶-۶- مناجات با خدا
۱۱۱ فصل ۵ خلاصه و نتیجه گیری
۱۱۲ ۵-۱- مقدمه
۱۱۲ ۵-۲- خلاصه ی نتایج خاص مربوط به سوالات تحقیق
 ۵-۲-۱- خلاصه ی نتایج مربوط به سؤال اول : تعریف تربیت عرفانی از منظر امام حسین (ع)
۱۱۲ با تأکید بر دعای عرفه چیست ؟
 ۵-۲-۲- خلاصه ی نتایج مربوط به سؤال دوم : غایت تربیت عرفانی از منظر امام حسین (ع)
۱۱۳ با تأکید بر دعای عرفه چیست ؟
۱۱۳ هدف کلی خلقت انسان : مقام خلیفه الهی
۱۱۳ غایت تربیت عرفانی
 ۵-۲-۳- خلاصه ی نتایج مربوط به سؤال سوم : مراحل تربیت عرفانی از منظر امام حسین (ع)
۱۱۴ با تأکید بر دعای عرفه چیست ؟
 ۵-۲-۴- خلاصه ی نتایج مربوط به سؤال چهارم : اصول تربیت عرفانی از منظر امام حسین (ع)
۱۱۵ ، با تأکید بر دعای عرفه چیست ؟
 ۵-۲-۵- خلاصه ی نتایج مربوط به سؤال پنجم : روش های تربیت عرفانی از منظر امام حسین (ع)
۱۱۵ ، با تأکید بر دعای عرفه چیست ؟
۱۱۶ ۵-۳- خلاصه ی نتایج عام
۱۱۷ ۵-۴- محدودیت های تحقیق
۱۱۸ ۵-۵- پیشنهادها
۱۱۸ ۵-۵-۱- پیشنهادهای پژوهشی
۱۱۹ ۵-۵-۲- پیشنهادهای کاربردی
۱۲۰ فهرست منابع

فصل ۱

کلیات تحقیق

۱- ۱- مقدمه :

" عالم وجود با همه ی مراتب لاهوتی ، جبروتی ، ملکوتی و ناسوتی اش، به مصداق ﴿ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ

وَجْهَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴾ (بقره: ۱۱۵)، مظهر و مجلای پروردگار یکتا و به مصداق ﴿ إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا

يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ ﴿ (اسرا: ٤٤) ، بدون استثناء در تسبیح و تحمید خدای متعال است " (بهشتی ، ۱۳۸۶ ، ص ۳۳) ، و انسان ، بعنوان اشرف مخلوقات و محور خلقت عالم و بهین جلوه ی قدرت قادر متعال ، دربین تمام موجوداتی که هرکدام آیه ای از آیات الهی محسوب میشوند ، جایگاه ممتازی یافته و به مصداق ﴿ لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ ﴾ (اسرا: ۷۰) ، مکرّم به تکریم خدای سبحان شده است . کمالی غیر از محقق ساختن فلسفه خلقت ندارد و همانا در طی مسیر کمال وجودیش ، به استناد آیه ی ﴿ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴾ (ذاریات : ۵۶) ، مقصد ی جز عروج به آستان آن ذوالجلال و جبین سائی بدرگاه قادر متعال ندارد . لذا تربیت ، فرایندی در راستای راهیابی به حدّ وسع آدمی به ذات و صفات حضرت باری تعالی ، و آن مقصد متعالی می باشد .

در پرتو " شناخت خدا و ایمان به او که در روایات به معرفه الله تعبیر می شود ، میسر می باشد و این معرفت سنگ بنای اسلام بوده و از ارزش والایی برخوردار است .

امیرالمؤمنین (ع) میفرماید : **" مَعْرِفَةُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ أَعْلَى الْمَعَارِفِ** معرفت به خدا، بلند مرتبه ترین معرفت است " . (داودی ، ۱۳۷۸ ، ص ۳۸)

بنابراین ، با استناد به تعالیم و حیانی و مضامین روایات ، با ترسیم چشم انداز کمال و سیر تحقق و وصول آن غایت متعالی ، به جایگاه تربیت عرفانی ، که متضمن کمال معرفت به ذات حضرت باریتعالی است ، می توان پی برد . از این رهگذر ، رجحان معرفه الله ، در باب تربیت عرفانی ، به عنوان رکن رکین تربیت دینی ، و در برگزیده ی همه ی آموزه های دینی ، آشکار می گردد .

از سوی دیگر ، از آنجا که " پیامبر(ص) و اهل بیت (ع) ، بعنوان بزرگترین مربیان الهی ، همین هدف را دنبال می کردند " (همان) ، و " شأن ایشان هدایت گری و تعلیم و تربیت است ، و این شأن در رفتار آنان بیشترین تجلی را داشته است ، ذخیره ی گرانبها در باز شناسی و پژوهش تربیت اسلامی هستند . " (همان ، ص ۵) . لذا ابعاد وجودی ایشان ، سنت و سیره ی زندگی فردی و اجتماعی ، تعالیم مستقیم و سایر آموزه های ایشان در قالب نامه ها ، ادعیه ، مناجات و ادبیات زیارات ایشان ، منبع غنی و سرشار از حکمت و معرفت است که باید در تحقیقات و پژوهشهای تربیتی بعنوان منابع دست اول و ترجمان تربیت و حیانی ، مورد بهره برداری قرار بگیرد .

از جمله ادعیه و مناجات سرشار از مضامین بلند و والای عرفانی ، دعای عرفه ی حضرت امام حسین (ع) است که با تعبیر متعالی عرفانی ، روح و جان هر عاشق دلباخته و تشنه ی معرفت را به دریای معارف توحیدی رهنمون ساخته و به اعتقاد پژوهشگر ، به حقّ ، منبع گرانمایه ای در راستای آرمان متعالی پردازش فلسفه ی تعلیم و تربیت اسلامی و فرایند سیاست گذاری نظام آموزشی و تربیتی بشمار می رود .

لذا بدین جهت ، تربیت عرفانی ، موضوع تحقیق ، " تبیین الگوی تربیت عرفانی از منظر امام حسین (ع) با تأکید بر دعای عرفه " تعیین شده است .

در این فصل با بیان مسئله و تعیین اهداف کلی و ویژه ی تحقیق ، به اهمیت و ضرورت تحقیق پرداخته شده و سوالات تحقیق تعیین گردیده ، و در پایان این فصل واژگان مورد استفاده ی کلیدی در این تحقیق ، تعریف شده است .

امید که با عنایت حضرت حقّ ، و نگاه پر برکات و کرامات اسوه ی عرفان الهی همراه، و مقبول و متبرکّ به توشیح فرزندش ، حجتّ خاتم یزدان و صاحب و ولیّ عصر و زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) گردد.

۱- ۲- بیان مسئله :

قرآن ، فلسفه خلقت آدمی را بندگی و عبودیت خدا بیان کرده است ﴿ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴾

جن و انس را نیافریدیم مگر برای اینکه مرابندگی کند (ذاریات: ۵۶)، و تربیت ، فرایند و " جریان منظم و مستمر در جهت پرورش و شکوفا ساختن استعداد های افراد به سوی هدف های کلی و غایی" (رئسی ، ۱۳۸۰ ، ص ۸) است برای رسیدن به کمال و غایت مبتنی بر فلسفه خلقت انسان . خداوند متعال ذات و سرشت آدمی را مشخصاً مبتنی بر فطرت خدا جویی تعبیر کرده است ﴿ فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا

تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴾

پس حق گرایانه به سویی این آیین روی آور ، همان فطرتی که خدا مردم را بر آن سرشته است تغییری در آفرینش خدا نیست. آیین پایدار همین است و لکن بیشتر مردم نمیدانند (روم ، ۳۰) . " امام باقر (ع) در تفسیر این آیه فرمودند: خداوند سرشت انسان ها را بر معرفت و شناخت خود عجزین کرد " (بهرام پور، ۱۳۸۷، ص ۴۰۷) و این جای تأمل است که در بیان معصوم (ع) عبودیت به معرفت ، تعریف و تفسیر شده است .

نتیجه این که ، زندگی عرصه و مسیر حرکت از آن سرشت ، و شکوفائی و نیل به چنان هدف متعالی است و " انسان در زندگی وظیفه ای جز پیمودن راه نزدیکی به خداوند و پیشه کردن بندگی و تواضع در مقابل خدا ندارد . انسان باید در جایگاه نیاز ایستاده و علامت بندگی را در خود آشکار نماید ، به پروردگار عزت روی نموده و متوجه ساحت بزرگی و عظمت او شود " (ملکی تبریزی ، ترجمه محدث ، ۱۳۷۵ ، ص ۲۰) .

ملکی تبریزی (همان ، ص ۲۷) در این باره میگوید : " روزهای بندگی تو از هنگام تولد تا زمان مرگ ، مانند ایستگاههای مسافرت تو به وطن اصلی ات می باشد ، پروردگار ، سرپرست و مالکت ، تو را به این سفر فرستاده تا فواید زیاد و کمالات انبوه و بیشمار از قبیل : رسیدن به روشنایی و زیبایی ، شادمانی و نعمت بلکه فرمانروایی و شوکت و شکوه و زیبایی و کمال را بدست آوری ."

با اشارتی مختصر که به فلسفه ی خلقت و سرشت آدمی و دورنمای هدف والای کمال زندگی و مسیر حرکت بشر ، یعنی رسیدن به خدا شد ، و با اعتقاد به حکمت و کمال ذات وجودی و ربوبی آن قادر و مدبّر و حکیم ، می توان از آموزه های آئینش دریافت که ، برای تحقق فلسفه ی خلقت بشر ، قطعاً برنامه ی حرکت در آن مسیر را فراروی بشر قرار داده و در تکمله ی لطف و هدایت ربوبی خویش ، راهنمایان و مربیانی هدایتگر را معین فرموده است تا متضمن صحّت و سلامت طریق عبودیت ، و نیل به هدف غایی خلقت و وصول به قله ی کمال انسانیت باشند. همچنان که خدای سبحان در قرآن ، دین را به عنوان برنامه هدایت انسان معرفی کرده است ﴿ قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مِّلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴾

بگو مسلماً پروردگارم مرا به راه راست ، دینی استوار که همان آیین ابراهیم حق گراست ، هدایت نمود و او از مشرکان نبود (انعام : ۱۶۱) ، و در جای دیگر ، قرآن را هدایتی برتر برای همه مردمان نامیده است و به وجود برنامه ای کامل تراز گذشته در ادیان پیشین ، اشعار دارد ﴿ إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا ﴾ بی تردید این قرآن به آئینی استوارتر راه می نماید و به مومنانی که کارهای شایسته می کنندمژده می دهد که پاداشی بزرگ برایشان است (اسراء : ۹) .

قرآن در همین راستا انبیاء را به عنوان راهنمایان هدایتگر و پیامبر خاتم (ص) را " اسوه ی حسنه " و الگوی کامل معرفی کرده است ﴿ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا ﴾ قطعاً برای شما در [رفتار] رسول خدا سرمشقی نیکوست برای کسی که به خدا و روز واپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می کند (احزاب : ۲۱) . قرآن در تداوم برنامه ی هدایت امت ، در طول دوران حیات بشر ، با ابلاغ آیات تکمیل رسالت ، در حجة الوداع ، امامت اهل بیت پاک و مزگای پیامبر خاتم (ص) را ، که مفتخر به مقام ﴿ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا ﴾ (احزاب : ۳۳) ، شده اند ، با تصریح آیه ﴿ أَيُّومَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي ﴾ (مائده : ۳) تکمیل کننده نعمت هدایت بشر ، معرفی می کند .

با این همه آنچه با وجود کامل ترین دین و آئین و برنامه ی زندگی و برترین و کامل ترین الگوی زندگی انسانی ، بیش از هر زمان دیگر به عنوان مشکل و چالش فراروی بشر طالب سعادت و حتی دینداران مکتب شعار رخ نموده است ، رنگارنگ بودن منش دینداری و مسلک های التقاطی و نهله های عرفانی خلق الساعه امروز است که به رغم تشنگی بشریت به ستوه آمده از بی خدایی غرق شده در مشکلات خودپیش آورده ی متأثر از آن ، به گمراهی و بعد بیشتر از حق بندگی و حقیقت خداجویی ، و سردرگمی پیچیده ترانسان ، تحت عناوین والقباب فریبنده مسلک های خودساخته دینی و مرا مهیای عرفانی انجامیده

است که به یقین در این وانفسای ایمان فرسای آخرالزمان با الهام از مضامین آموزه های وحیانی و تعالیم ربّانی برگزیدگان الهی مبنی بر تمسک به قرآن از فتن آخرالزمان و ملازمت قرآن و عترت ، تنها راه نجات ، جستجوی زلال عرفان و معنویت و بندگی از همین معبرمتعالی است . تأکیدات مکرربردین به عنوان برنامه ی زندگی ، وتصریح آشکاربر جامعیت قرآن برای هدایت ، و توصیه به تبعیت از پیامبر (ص) و اولیاء الهی ، بعنوان اسوه ی نیکوومطهرّ، و اشارت کثیر به انضمام وپیوستگی لاینفک " عمل صالح با ایمان " ، در قرآن از سوی خداوند، این حقیقت را به ذهن متبادر می سازد که برای نیل به هدف خلقت وسعادت بشر ، وجود برنامه و مسیر حرکت در پرتو تلاش و عمل ، مبتنی بر درك حقیقت بندگی و شناخت درست دین ، ضروری است و صرفاً می بایست از جایگاه ربانی وآستان ربوبی حضرت احدیت ، طلب ودریافت شود .

در این رهگذار ، نقش الگویی و هدایت گر اولیای الهی ، مبرهن ومتیقّن ، وذخایر علمی و معنوی ایشان ، جایگاه اساسی دریافت دستورالعمل های عملی فرایند تربیت دینی می باشد . چرا که به " گواهی تاریخ ، پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت (ع) ، بزرگترین و موفق ترین مربیانی هستند که بررسی راه و روش تربیتی ایشان می تواند راهگشا باشد (داودی ، پیشین،ص ۱۸) این راه و روش درسیره ی ایشان تبلور یافته است .

یکی از جلوه های هدایت گر رهنمون به فرایند تربیت دینی ، ادبیات مکتوب و ادعیه منقول ازحضرات معصومین (ع) است که براساس همان وسعت نظر و ظرفیت عمیق و ژرف الهام بخش وجودشان، قطعاً فراتر از دعا و مناجات و گفتگوی بنده با خالق و طلب حاجت ، می تواند دربردارنده ی راز و رمز تربیت الهی وشامل دستورات و کیفیت طی طریق بندگی ، و به واقع برنامه ای در راستای تربیت دینی باشد .

ازجمله منابع دست اول مناجات وادعیه ی معصومین (ع) ، دعای عرفه ی امام حسین (ع) است که از مضامین بلند و محتوای عمیق تربیتی برخوردار است . به لحاظ آنکه " شناخت خدا و ایمان به او، سنگ بنای اسلام است" و " اولین مرتبه دینداری ، شناخت خدا و ایمان به او است ، و مهمترین هدف تربیت اسلامی ، رساندن افراد به خدانشناسی و خداباوری است " و " امیرالمومنین (ع) می فرماید: "مَعْرِفَةُ اللَّهِ سَبْحَانَهُ أَعْلَى الْمَعَارِفِ" معرفت به خدا بلندترین معرفت است. (همان ، ص ۳۸) . لذا به زعم محقق ، تربیت عرفانی ، به عنوان وجه ممتازوزیربنای تربیت دینی ، اهمیت ویژه دارد و دعای عرفه ، منبعی غنی در این راستا تلقی می گردد.

بنابر این ، روح حاکم بر این تحقیق ، کشف و استخراج الگویی برای تربیت عرفانی، در نظام تعلیم وتربیت اسلامی، با الهام از مضامین دعای عرفه است و درجستجوی آن است که در واقع ، مسیر و مراحل طی طریق بندگی ، و روشها و پیوستار مراتب سلوك عرفانی در دعای عرفه چگونه تبیین می شود .

لذا مشخصاً به دنبال پاسخ به این سؤال است که " الگوی تربیت عرفانی از منظر امام حسین (ع) با تأکید بر دعای عرفه چیست؟ " .

۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق :

۱-۳-۱- جریان دین ستیزی در عصر حاضر از سویی ، و روی آوردن بشریت به دین از سوی دیگر و منتهی بودن نجات انسان در و انفسای زمان به دین ، و بهره مندی از تربیت دینی ، بیانگر اهمیت و ضرورت تحقیق در گستره مضامین تربیت دینی است .

انسان ، با تصریح روشن قرآن ، تنها در پرتو هدایت الهی و یرورداری از دین ، (بعنوان برنامه زندگی) ، رستگار و سعادتمند است . آنچنان که پس از ذکر اوصاف مو منان می فرماید : ﴿ اُولَئِكَ عَلٰی هُدٰی مِّن رَّبِّهِمْ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴾ (بقره : ۵) " تفسیر این هدایت [علی هدی] که آنها بر هدایتی از پروردگارشان هستند [من ربهم]، یعنی بر هدایت خاص ربانی استوارند ، عطای خداوند به آنها نیست که دعوت و هدایت اولیه را پذیرفته اند " . (بهرامپور، پیشین ، ص ۲)

بسیاری از فلاسفه نیز معتقدند ، انسان بدون کمک گرفتن از وحی الهی نمی تواند به سعادت برسد . بوعلی سینا می گوید : « نیاز به پیامبر برای بقاء نوع انسان و تحصیل کمالات وجودی ، بسیار بیش از نیاز به رویاندن مو بر ابروان و مقرر کردن کف پا و منافع دیگری است که برای بقاء انسان ضروری نیستند » . (مطهری ، ص ۴۷۹) . " در و انفسای دوران عرض اندام مکاتب و اندیشه های فلسفی و نقطه نظرات پر زرق و برق و تعبیر فریبنده ی مدرنیته ، عده ای معتقدند ، انسان نیازی به دین ندارد و می تواند با اتکاء به عقل و دانش خود راه سعادت را بیابد و این نظرات از رنسانس رونق گرفت . اگوست کنت اعلام کرد انسان در طول زندگی خود ۲ دوره ربانی و فلسفی را طی کرده و پشت سر گذاشته و در حال ورود به دوره سوم علمی است . برخی پارا فراتر گذاشته و نه تنها انسان را بی نیاز از دین بلکه مانع رشد و تکامل هم دانستند " مارکس بر این باور بود ، ادیان به منزله ابزاری هستند برای قانع کردن مردم به وضع موجود و ممانعت از شورش بر علیه بی عدالتی ها و از این رو دین افیون ملتهاست . لذا رنسانس موج عظیمی از مذهب ستیزی و مذهب زدایی در جهان بوجود آورده است . اما از سوی دیگر ، امروزه در اواخر قرن بیستم و اوایل قرن بیست و یکم ، طی ۱- فروپاشی کشورهای کمونیستی [ونقد جدی عقل گرایی جزئی و نظریات مکاتب اخیر] ۲- ناتوانی بشر و عقل و دانش او [مستقل و مستثنی از هدایت وحیانی] در حل مجهولات و مشکلات و بالاخره ۳- وقوع انقلاب اسلامی ایران و... شاهد اقبال جهان به دین .. و نقش آن در امور سیاسی و اجتماعی ، چنان پر رنگ هستیم که نماینده دبیرکل سازمان ملل در اجلاس رهبران دینی جهان در بانکوک گفت : " از نظر سازمان ملل ، رهبران دینی در هدایت و راهنمایی مستقیم توده های مردم ، نقش بسزایی دارند و می توانند با تعلیمات و آموزشهای خود تأثیرات زیادی در رفع تنشها داشته باشند .

بنابراین از دو جهت پرداختن به تربیت دینی ضرورت دارد : نخست : کشور ما کشوری است که شاهد انقلابی عظیم براساس دین بوده و بقاء و رشد این انقلاب نیز تا حد زیادی به تربیت دینی وابسته است . دوم : روند تحقیقات تربیتی در جهان به سوی توجه بیشتری به تربیت دینی است. (داودی ، پیشین ، ص ۱۳)

با توجه به نقش زیربنایی تربیت دینی در پرورش سرمایه های انسانی و نسل نوپا و آینده ساز نظام اسلامی ، پژوهش های تربیتی از این دست، از اهمیت بسزایی برخوردار است.

۱-۳-۲- تربیت عرفانی ضرورت نخستین و نهادین در تربیت دینی می باشد .

کمال مطلوب تحقق هر عمل ، به درک صحیح از روح و محتوا و هدف مشخص از آن نیازمند است و از آن جهت که تربیت اسلامی ، آرمانی جز رسیدن به خدا و مقام تقرب به درگاه ربوبی ندارد ، فصل نخستین آن، شناخت خداست و تربیت عرفانی ضرورت نخستین تربیت دینی می باشد. تربیت عرفانی به شناختی برتر از شناخت عقلی و ابزاردرک محسوسات معطوف است و در واقع بنده باید مشمول لطف رحمان شود و روح معرفت و نورحقیقت ربانی از جانب او برقلبش تابانیده شود .

عرفان حقیقی ، حقیقت و موهبتی فراتر از یافته های انسان با عقل ناقص ، که همه در معرض توهمات انسانی و القانات شیطانی هستند ، عرفانیست که از سرچشمه ی وحی بهره مند ، و از هدایت اولیای الهی سیراب بوده و از هر شائبه ی خطا و انحراف ، مبرا و در امان است . اوج عرفان حقیقی یعنی کشف حقائق عالم و ما فیها، یعنی راه یابی به ذات و صفات خداوند ، و طلب معرفت به او، از خود او . عرفان حقیقی یعنی کاملترین معارف ربوبی، که با عقل و شهود انسانهای عادی قابل درک نیست. امام حسین (ع) در دعای عرفه عرضه می دارند: " یا مَنْ لَا یَعْلَمُ کَیْفَ هُوَ إِلَّا هُوَ یا مَنْ لَا یَعْلَمُ مَا هُوَ إِلَّا هُوَ یا مَنْ لَا یَعْلَمُهُ إِلَّا هُوَ " .

لذا ، از آنجا که دعای عرفه ، معتبره انشاء معصوم (ع) ، و برخوردار از مضامین والای عرفانی ، با موضوعیت اختصاصی در باب تربیت عرفانی است، منبع قابل اتکاء برای تحقیق در این زمینه می باشد

۱-۳-۳- ضرورت جستجوی هرگونه هدایت و دستمایه ی تربیتی بویژه تربیت عرفانی از منبع سرشار نور و معرفت و حکمت الهی اهل بیت عصمت و طهارت (ع)

اولیاء الهی به عنوان تنها تالیان و مفسران و ترجمان عملی زلال وحی ، با بهره مندی از علم الهی ، منحصرأ ، شایسته ترین هدایتگر ، و منادیان تربیت ربّانیند . این مهم ، بسیار در بیان قرآن و اهل بیت (ع) آمده است که چندان نیاز به اثبات ندارد و به نقل یک مورد اکتفا میشود.

خداوند در قرآن می فرماید: " همه چیز را در امام آشکار کننده ای برشمرده ایم " (یس : ۱۲)

امام حسین (ع) در تفسیر آن فرمودند: "حضرت رسول خدا(ص) فرمود: مراد از "امام مبین" امیرالمؤمنین (ع) است، بی تردید او همان امامی است که خدای (تبارک و تعالی) در وی علم هر چیزی را به شماره درآورده است" (صدوق، ص ۹۵).

لذا کلام و اشاراتشان، از خطبه های هدایت گرانه تا سخنان و جملات حکیمانه و از جمله مناجات حضرات ایشان، سرشار از روح پیام قرآن و بعضاً، نقل کلام وحی است و حتی سیره و سنت الهام بخششان در بردارنده ی رمز و راز هستی، و زندگی جاوید و حقیقت بندگی و خداپرستی است.

۱-۳-۴- تحقیقات حوزه تربیت عرفانی با نقش زیربنایی معرفت در اعتقادات و عبادات، به عنوان جلوه ی درخشان و ممتاز تربیت دینی، ضرورت ویژه می یابد.

معرفت، زیر بنای اعتقادات و ایمان و عمل به دستورات دین، و خمیر مایه ی تربیت دینی، و تربیت عرفانی، جلوه ی درخشان و وجه ممتاز آن بشمار می رود. سیره ی اولیاء الهی (ع)، به عنوان "أئمة الهدی" و "محال معرفة الله" و "حفظة سیر الله" (زیارت جامعه کبیره)، بویژه مضامین عرفانی مناجات و دعاهای سرشار از حکمت و معرفت ایشان، ما را به ذخایر ارزشمندی از دریای معرفت الهی رهنمون می سازد. ملکی (پیشین، ص ۴۴۳) در نقش رهنمونی دعا به سعادت و کمال مطلوب می نویسد: "در دعا، در بزرگی است که با تمامی درهای سعادت برابری می کند".

دعا و مناجات نغزو پرمغزایشان مملو از گوهرگرانیهای هدایت، و رهنمون به سعادت است. ترغیب ائمه (ع) به دعا و مناجات، ضمن برخورداری از پیام اعجاز روح دعا و مناجات، چه بسا [به زعم این پژوهشگر به عنوان برداشت آزاد و نه جسارت اطلاق نسبت مفهومی به کلام معصوم]، در بردارنده ی این هدف باشد که، بندگان با شوق استقبال از ادبیات متعالی مناجات خود حضرات ائمه (ع)، از این رهگذر به هدایتها و حکمت های آشکار و نهان فوق الذکر، دست یابند و کام وجود خویش را به حد قابلیت درک وجودی، سیراب سازند و طریق بندگی در زندگی فردی و اجتماعی را بیابند. لذا است که موارد ذیل به عنوان مواردی از این دست بیان میشود.

امام رضا (ع) فرمودند: "عَلَيْكُمْ بِسِلَاحِ الْأَنْبِيَاءِ" بر شما باد که خود را به سلاح انبیاء مجهز کنید» و توضیح می دادند که آن سلاح همان دعا است. (راوندی، ص ۱۸)

امام حسین (ع) ناتوان ترین مردم را کسی می دانند که از دعا کردن عاجز باشد و می فرمایند: "أَعْجَزَ النَّاسِ مَنْ عَجَزَ عَنِ الدُّعَاءِ" (مجلسی، ص ۲۹۴)

ادعیه ی اسلامی که قله های بلند عرفان و معنویت و سلوک و شهود را با چشم اندازی گسترده در معرض دید اصحاب عقل و دل نهاده اند، از جمله مناجات شعباتیه، دعای کمیل، دعاهای پانزده گانه امام سجاد علیه السلام ... بویژه دعای عرفه، "بعنوان منابع گسترده و متنوع دست اول، چنان وضوحی در آموزه های اخلاقی و

عرفانی اسلام دارند که افرادی مانند نیکلسن انگلیسی و ماسینیون فرانسوی که مطالعات وسیعی در عرفان اسلامی دارند و با اسلام بیگانه نیستند، صریحاً اعتراف دارند که منبع اصلی عرفان اسلامی، قرآن و سنت است.

۱-۳-۵- سرشار بودن دعای عرفه از هدایت عالمانه و جامع در باب تربیت عرفانی بیش از پیش، اهمیت و ضرورت هر گونه تلاش پژوهشی در این باب را مشخص می سازد.

انشاء معصوم (ع) در باب نیایش و دعا می تواند به عنوان گنجینه ای بس عمیق و ژرف از معارف الهی تلقی گردد. این حقیقت با همه ی ناشناخته ماندن عظمت کلام ایشان در مناجاتشان، از ژرفای شرح و تفاسیر محدودی که به آنها پرداخته اند، البته به اندازه قابلیت درک آن، به نظر می رسد. این واقعیت، توجه هر پژوهشگر علاقمند و تشنه ی زلال ناب معرفت و حکمت الهی را به مضامین دعا و نیایش ایشان معطوف می دارد. از جمله ادعیه ی امامان (ع)، دعای عرفه، صحیفه ای است که خدانشناسی، انسان شناسی و رابطه ی انسان و خدا را در خود جای داده است و امام حسین (ع) به تمامی این موضوعات از نقطه نظر عرفانی نگریسته است.

دعای عرفه، در بردارنده ی منظومه ی جامعی از حکمت و معرفت، بویژه عرفان و عبودیت الهی است که "دقت در سیاق کلام این دعای شریف می توان دریافت که بیانات امام (ع) در چه سطح والای عرفانی است، و مهم این است که اظهار این بیانات همه در مراتب دقیق و لطیف مقامات عرفانی است، بطوری که توجه بر آنها سالکان الی الله و طالبین تقرب و وصال حق را به سر منزل مقصود می رساند و اهل عرفان را به مقامات معارف الهی آشنا می سازد". (زمردیان، ۱۳۸۷، چاپ چهارم، ص ۴) در واقع باید گفت هم بوضوح از پند و اندرز و حکمت آشکار بسیار برخوردار، و هم مانند قرآن، دارای بطون عمیق و از گوهر معنا و معرفت دریای معنویت قرآن، سرشار است.

لذا غور در مفاهیم و مبانی اعتقادی و عرفانی دعای عرفه، می تواند دستمایه ی ارزشمندی برای دریافت و استخراج مراحل سیر و سلوک بندگی و دستور العمل اجرایی در تربیت عرفانی بدست دهد. از این منظر اهمیت و ضرورت تحقیق در این باره روشن می گردد.

۱-۴- اهداف تحقیق :

۱-۴-۱- هدف کلی :

" تبیین الگوی تربیت عرفانی از منظر امام حسین (ع) با تأکید بر دعای عرفه "

۱-۴-۲- اهداف ویژه :